

Володимир Захар'єв,
старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного
науково-методичного центру
культури і мистецтва, член САУ

ГАЛО – РІДКІСНІ СКЛЯНІ ПРАСКИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті розповідається про оригінальні скляні праски часів пізнього середньовіччя, які у народі називались «гало» або «банька», що стали об'єктом детальнішого дослідження після знахідки фрагменту однієї з них 2020 р. у культурному шарі давньої частини м. Хмельницький.

Ключові слова: Хмельницька область, Поділля, археологія, етнографія, «гало», праска, побут.

У квітні 2020 р. під час археологічного нагляду за риттям котловану неподалік перехрестя вулиць Соборної та Староміської в м. Хмельницькому автором виявлено оригінальний предмет малозрозумілого на той момент призначення, а саме: половину кулі із зеленого гутного скла діаметром 9,8 см. Артефакт передано у Музей історії м. Хмельницького (Захар'єв 2020).

Після пошуку інформації у мережі Інтернет було висунуто робочу версію, що це фрагмент найбільш травматичного боєприпасу того часу для облоги, тобто: скляного ядра. Її підживлювало те, що знахідку зроблено неподалік зображеного на картах Гійома де Боплана 1650 та 1670 рр. укріплення новітньої урбаністичної частини Пlosкирова – саме так звався Хмельницький до 1793 року (Захар'єв 2021).

У Пізньому середньовіччі скляні ядра, а переважно, гранати інтенсивно використовували в арміях центрально-європейських країн. У Росії, відповідно, з 1655 р. їх називали «склянишними ядрами», інколи «ядрами ручними», а також гранатами («Стоп всякому ружью»). Як пише дослідник цієї теми, у щоденнику Патріка Гордона за 1677 р. вказано, що «в гарнизоне было стеклянних – 106, а ручных гранат – 14 068 шт.». А в 1758 р. під час Семилітньої війни російські війська виявили в арсеналі м. Пилави «великое множество стекляных ручных гранат...» (Livejournal 2016).

Фрагменти скляних гранат знайдено під час розкопок в оборонному рові біля фортеці смт Вишнівець (Zaxid.net 2017). І це не поодинокий випадок із Західної України. В Інтернеті навіть було знайдено фото катапульта з Німеччини.

Друга версія відносила фрагмент скляної кулі до окультизму, бо завдяки поміщику із Сутковець Т. Грабянці, у XVIII столітті на Поділлі була на таке мода.

Однак після поширення журналістами інформації про артефакт, з коментарем про його призначення виступив Геннадій Свистун – краєзнавець з м. Люботин Харківської обл. (Свистун 2020). Він повідомив, що такі предмети мали цілком цивільне призначення і були притаманні українцям у пору до початку використання в побуті чавунних чи залізних прасок з пласкою робочою частиною. Зокрема, представив витяги з книг кінця XIX – початку XX ст. ст., де описано забутий тепер круглий інструмент для прасування одягу. Для підтвердження представив копії сторінок книги «Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи» Ф. Піскунова, де уточнено, що: «Галка – всякое круглое тело, шарик... «Жидівки шкляною галкою викачують свої леєри» і «Банька – стеклянный шар, котрым разглаживают свои «намётки» т.е. покрывала из грубой кисеи» (Пискунов 1882, с. 11,47).

Ідентична інформація повторена у дослідженні «Гути на Чернігівщині» В. Модзалевського (1926, с. 174). А у Вікіпедії, за посиланням на «Етимологічний словник української мови», повідомляється, що «Гал – застаріле слово зі значенням «невелика скляна куля для прасування» (Вікіпедія 2020; Етимологічний 1982).

Таким чином, виникла третя робоча версія. Після такого повороту справи автор статті звернув детальнішу увагу, на місце виявлення цікавого артефакту, і остаточно з'ясував, що знахідка лежала на периферії смітника другої половини XVIII – початку XIX ст. ст.

Пошук аналогій додав відомостей про межі поширення цього інструменту. Той же Г. Свистун згадав, що його знайомі років з 20 тому випадково виявили дивну скляну кулю біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., але через незрозумілість викинули її у Печенізьке водосховище. Окрім того, 2006 р. він особисто оглядав аналогічну кулю в експозиції Чернігівського об-

ласного історичного музею ім. В. Тарновського. Підпис свідчив, що то «гладильний (прасувальний) шар» (Свистун 2020).

Куля з темного скла трапилася і автору конкретної статті у середині 80-их років минулого століття, після переїзду для мешкання в м. Дунаївці Хмельницької області. У тому населеному пункті працював арматурний завод, де виливали різні чавунні запчастини. Шматками чорного, перетвореного у скло, піску підсипали периферійні вулиці. Тому через незнання суті призначення предмету її було помилково засоційовано з відходами чавуноливарного виробництва.

Перебуваючи на розкопках поселення Чаньків-1 поблизу м. Дунаївці, столичний археолог Андрій Петраускас розповів, що про такий дивний інструмент для прасування тканин та одягових складових традиційного строю дізнався від кандидата історичних наук Назара Лавриненка, котрий зараз утримує агрооселю в с. Івківці Чигиринського району Черкаської області. Останній у телефонній розмові підтвердив, що до винаходу звичної для нас металеві праски він мав широке застосування по обидва береги Дніпра, а традицію наші предки почерпнули у Римській імперії.

Розпочавши пошук в мережі Інтернет, автор статті натрапив на газетну статтю «Як давня українська праска зчинила сенсацію у наукових колах», де повідомлено, що 1975 р. в одному із піщаних кар'єрів Західної України було знайдено дещо меншу за розмірами кулю з чорного скла. Ідентичну виявив колишній викладач Національного університету природокористування і біоресурсів В. Федоренко, викорчовуючи пеньок біля свого льоху в київському мікрорайоні Голосієво. Нагадав журналіст і про аналогічні артефакти з смт Маневичі, що на Волині, і навіть території Михайлівського Золотоверхого монастиря (Провсе 2011).

Дослідивши історію прасок, науковці з Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» О. Жам і Т. Грудевич встановили, що починаючи з IV ст. до нашої ери, греки розгладжували одяг за допомогою гарячої металеві качалки або нагрітого дикого каменю. Пізніше інструментом для прасування стали спеціальні дерев'яні «рублі» з качалками, і замість обточених водою галок стали використовувати скляні кулі, яким дали співзвучну назву «гала» (Жам, Грудевич 2018).

У фондах Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» за інвентарним номером КН-20582 зберігається знайдене на хуторі поблизу міста Лиман Донецької обл. скляне «гало» чорного кольору вагою біля 1 кг. В анотації повідомлено, що цей інструмент використовувався для розгладжування рубців та країв швів жіночих і чоловічих полотняних сорочок кінця XVII – поч. XVIII ст. («Музей Івана Гончара» 2020).

У музеї історії та етнографії м. Теплик, що на Вінниччині, теж експонують ще один екземпляр «гали» з чорного скла (Теплицька РДА 2020).

Наприкінці 2020 р. група російських науковців оприлюднила своє дослідження скляної кулі, що потрапила до Державного Ермітажу з розкопок, які проводив у 1913 році в Подільській губернії С. Гамченко [Румянцева и др. 2020, с. 104-112, 290-292]. Чорна куля має діаметр 7,5–8,0 см і вагу 716,3 гр. Місце виявлення знахідки археолог не вказав. Наявність у колекції черняхівської кераміки наштовхувало дослідників на відповідну хронологічну прив'язку кулі. Однак проведений на їхнє замовлення у лабораторії хімічний аналіз виключив можливість виготовлення його у пізньоримський час чи епоху Великого переселення народів. Тому у преамбулі до статті автори висувають версію, що «шар является продукцией местных гутных мастерских Нового времени», а безпосередньо у тексті констатують – «Аналогии шару среди готовых стеклянных изделий из ареала черняховской культуры нам также не известны» (Румянцева и др. 2020, с. 17, с. 104-105).

Того ж 2020 р. в смт Стара Синява краєзнавець О. Лучицький знайшов у старій хаті ще одне темно-зелене «гало», діаметром, 7,3–7,5 см (рис. 4), яке зараз зберігається у автора дослідження.

Візуальне порівняння скляних куль з музею Івана Гончара, музею м. Теплик, смт Стара Синява та Державного Ермітажу, показує ідентичність предметів. Отже, петербурзькі автори зробили правильне припущення. І насправді привезений С. С. Гамченком до Петербурга артефакт, місце та історія знахідки якого не відомі, ніщо інше, як пізньосередньовічне «гало».

Найповніша колекція з трьох цілих екземплярів «гал» XIX ст. зберігається у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» на Хмельниччині. 1984 року їх придбав у жительки сусіднього села Волосівці Летичівського району теперішній директор закладу О. Погорілець.

Розміри предметів, відповідно: 8,5 см, 8,3 см та 7,5 см. На поверхні виробів помітна дугоподібна виїмка – слід від процесу його виготовлення технікою вільного формування. Від описаних вище «гал», волосівецькі відрізняються кольором скломаси, що варіює від темно-зеленого до синього.

Через прозоріший шар скла однієї з них просвічуються повітряні пухирці. Власниця повідомила, що в минулому її родичі використовували ці скляні кулі для прасування (Фонди ДКЗ «Межибіж», с.62-64).

Поки що не вдалося особисто переконатися у належності до «гал» скляних знахідок з оборонного рову Барської кам'яної фортеці (рис. 7) та колишнього хутору Ватьова між селами Пирогівці, Русанівці і Пархомівці Летичівського району Хмельницької області. За повідомленням з Інтернету, спочатку археологи прийняли фрагмент скляної кулі за бойове скляне ядро (ВежА 2020). Але тепер вже схильні до думки, що мають справу із розбитою «галою».

У другому випадку, скляна куля мала в середині голубий прошарок і ті, хто знайшов предмет, щоб зрозуміти суть, елементарно розбили його. За фото, яке вдалося побачити автору статті у мобільному телефоні, предмет міг бути «галою», виготовленою в тому ж місці, де й одна з волосівських. До того ж село і хутір розташовані в регіоні, який тяготеє до Меджибожа, з його відомими ярмарками і базарами.

Жителька с. Гута-Яцьковецька Дунаєвецької міської ОТГ на Хмельниччині Л. Войт повідомила автору дослідження про те, що у 70-80-х рр. ХХ ст. вона особисто знаходила предмети округлої форми із зеленого скла в уроч. Стара роділка, безпосередньо у рідному селі, поруч з яким вона тоді мешкала, та за його межами – східніше села – в «ямі та на схилі яру, у бік сусіднього с. Трибухівка», де пасла худобу.

Про застосування скляного «гала» як засобу для розгладжування (прасування) тканини та мережива, яким оздоблювали вишиті сорочки, розповіла доктору етнографії Л. Іваневич з Хмельницького бабуся по лінії батька – Тетяна Петрівна Трембіцька (02. 02. 1924 р. н., з с. Голозубинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької області). Мама інформаторки Лукерія Томківна Гуцол згадувала, що «коли не було прасок для розгладжування тканини, предметів одягу й мережива, застосовували скляні кулі під назвою «гала» (Іваневич 2005). Про такий притаманний для побутових потреб інструмент селян та міщан чула Л. Іваневич і від працівників фондів подільських та буковинських музеїв, але через рідкісність жодного разу там його не бачила (Іваневич, Захар'єв 2021).

Ю. Вовкодав у статті «Магічний вплив національного одягу», описує процес застосування «гала», що знаходиться в колекції Черкаського краєзнавчого музею. Зі слів працівниці закладу, для прасування полотна потрібно двом людям взяти полотно за протилежні кінці, покласти на нього «галу» і по черзі присідаючи, опускати та підіймати руки, щоб завбільшки як страусине яйце скляна куля рівномірно прокочувалася через усе полотно з одного краю до іншого (Вовкодав 2017).

Технологію ефективного використання «гали» у попередні часи для вигладжування плахт і рукавів сорочок у свій час описала науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Рильського НАН України З. Чегусова. Виявилось, що перед використанням предмет потрібно було попередньо прокип'ятити у воді. Вона ж наголосила, що темний та непрозорий колір «гали» не випадковість, а технологічний процес. «Гали» виготовляли із залишків скломаси в піщі, тобто, практично з відходів (Провсе 2011).

На Полтавщині, за повідомленням головного зберігача фондів Миргородського краєзнавчого музею Н. Палець, кулеподібна крапля гутного скла застосовувалась також для натирання й надання блиску вишивці, виконаної відомою технікою «білим по білому», а називали інструмент «кулькою» або «банькою» (Палець 2020).

Скло на українських землях розпочали варити за часів Київської Русі, оскільки складувну трубку винайшли у першій половині XI ст. Його виготовляли в спеціальних печах у глиняних горщиках при надзвичайно високій температурі з піску, вапна (або крейди) і поташу (Музей Івана Гончара 2020).

У XV–XVI ст. розпочали свою роботу так звані «гути» – невеликі споруди, в якій розташовувалася скловарна піч, що використовувала місцеві поклади спеціального піску. Часто-густо однією назви отримували і супутні поселення, де мешкали майстри, помічники та їхні сім'ї. Таких назв і зараз багато на Волині і Поділлі. Склоробні майстерні XVI–XVII ст. здебільшого виготовляли віконне скло й посуд. Асортимент продукції відчутно зріс у XVIII–XIX ст., коли було відчутно вдосконалено технологію створення таких виробів. На рубежі XIX–XX ст. започатковано промислове виготовлення скла (Вінницький 2019).

Перші повідомлення про українські «гала» стосуються XVII ст. Швидше всього їх завезли євреї-переселенці, яких кардинально налаштовані католики витиснули із Західної та Південної Європи у Польщу.

З часом мода на такі праски поширилася на усю Україну, а розквіт припав на XVIII–XIX століття.

Таким чином, зусиллями автора статті станом на сьогодні зібрано 17 повідомлень про знайдені на території України скляні «гали».

Конкретним дослідженням зроблено відчутний крок у напрямку повернення на широкий загал відомостей про один з важливих предметів побуту наших предків-українців та євреїв і поляків, що раніше мешкали на українських землях.

ЛІТЕРАТУРА

- Вікіпедія. 2020. *Гал*. [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/CZYfu1s> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Вінницький обласний краєзнавчий музей. 2019. *Метаморфози скла. Турбівський склозавод. Виставка колекції родини Косаківських* [online]. Режим доступу: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2019/turbiv-glass>. [Дата звернення 1 липня 2020].
- Вовкодав, Ю. 2017. *Магічний вплив національного одягу* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/oZYjQmm> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Етимологічний словник української мови*. 1982. Київ: Наукова думка.
- Жам, О., Грудевич, Т. *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». 2018. 6 червня – день народження електричної праски* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/OZYdDZf> [Дата звернення 2 серпня 2022].
- Захар'єв, В. 2020. *Плоскирів XVIII століття (за слідами у котловані на вул. Кам'янецькій 11/1)*. Хмельницький, с. 26, 52.
- Захар'єв, В. 2021. «Ploskyrof urbs munita» або історія укріплень Плоскирова та їхніх досліджень. Хмельницький, с. 57-62.
- Іваневич, Л. 2005. *Записано 5 липня 2005 р. у с. Скіпче Городоцького р-ну Хмельницької обл. від Трембіцької Тетяни Петрівни 1924 р. н.*
- Іваневич, Л., Захар'єв, В. 2021. До питання використання скляних «гал» на Поділлі. Хмельницькі краєзнавчі студії, 31, Хмельницький, с. 151-159.
- Модзалевський, В. 1926. *Гути на Чернігівщині*. Київ.
- Музей Івана Гончара. *Національний центр народної культури. 2020. Гало скляне (приблизна вага 1 кг) для прасування рубців і країв швів жіночих і чоловічих полотняних сорочок. Кінець XVII ст. – поч. XVIII ст. Донецька обл., хутір поблизу села Красний Лиман. КН-20582* [online]. Режим доступу: <https://old.honchar.org.ua/halereya/sklo/> [Дата звернення 1 липня 2022].
- Палець, Н. 2020. *Фондові зібрання Миргородського краєзнавчого музею* [online]. Режим доступу: <http://mirgorod.com.ua/index.php?module=Pages&func=display&pageid=150&cat=Pages%20of%20the%20history&page=1>. [Дата звернення 1 липня 2020].
- Пискунов, Ф. 1882. *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи*. Киев: Типография Е. Я. Федорова.
- Провсе. 2011. *Як давня українська праска зчинила сенсацію в наукових колах* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/LZYffEn> [Дата звернення 1 липня 2020].
- Румянцева, О. С., Воротняков, С. В., Трифонов, А. А.. 2020. *Стеклянный шар из собрания Государственного Эрмитажа (раскопки С. С. Гамченко 1913 г.). История вещей – история и вещи. – раннеславянский мир*. Выпуск 20. Москва: ИА РАН, с. 104-112, 290-292.
- Свистун, Г. 2020. *Лист до В. Захар'єва*. Фонди приватного архіву колекції В. А. Захар'єва (Хмельницький). Книга вступу. КВ – 19.
- Стоп всякому ружью*. (б. р.) Відділ рукописів. РНБ, ф.532, Ч.2, №1221.
- Теплицька районна державна адміністрація. 2020. *Цікава експозиція в музеї історії та етнографії Тепличчини* [online]. Режим доступу: http://www.teplykrda.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6343:2017-02-27-08-09-20&catid=36:2008-07-05-12-55-09&Itemid [Дата звернення 1 липня 2020].
- Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (б. р.) (Хмельниччина). Група «скло», с. 62-64.

Livejournal. 2016. *Стекляные гранаты*. [online]. Режим доступу: <https://alexuslob.livejournal.com/217374.html> [Дата звернення 2 серпня 2022].

ВежА. Вінницький інформаційний портал. 2020. *Кулелійка і скляне ядро: археологи визначили глибину мурів Барського замку і знайшли кілька артефактів* [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/mZYhKv9> [Дата звернення 2 серпня 2022].

Zaxid.net. 2017. *На Тернопільщині археологи знайшли скляні гарматні ядра XV століття*. [online]. Режим доступу: <https://cutt.ly/PZYfwtg> [Дата звернення 2 серпня 2022].

Volodymyr Zakhariev,
Senior Researcher of the Department
of the Monument Protection Department
of the Khmelnytskyi Regional Scientific
and Methodological Center of Culture and Art

HALO - RARE GLASS IRONS OF THE LATE MIDDLE AGES

The article tells about the original glass irons of the late Middle Ages, which were popularly called «halo» or «banka», which became the object of a more detailed study after the discovery of a fragment of one of them in 2020 in the cultural layer of the ancient part of Khmelnytskyi.

Keywords: Khmelnytskyi region, Podillia, archeology, ethnography, «halo», iron, everyday life.

Рис. 1. Знахідка з м. Хмельницького (у двох проекціях)

Галка—1) ворона. 2) Всякое круглое гѣло, шарикъ, пуговца, орѣхъ, набалдашиникъ; мускатный орѣхъ. Кружала як галка. Жидѣки шкляною галкою выкачиваютъ свои шассери. Бунчу з позломиствою галкою зило майстерно зроблений. Велико. 3. Пфенсн Галка.

Бѣлька — стекляной шаръ, вторымъ разглаживаютъ налитки т. е. покрывало изъ грубой кисей.

Рис. 2. Витяги з книги Ф. Піскунова

Рис. 3. Використання «гало» під час проведення лекції в музеї м. Теплик

Рис. 4. «Гало» зі Старої Синяви

Рис. 5. «Скляна куля» С. С. Гамченка (1) та «гало» з музею І. Гончара (2)

Рис. 6. «Гали» з експозиції державного історико-культурного заповідника «Межбіж»

Рис. 7. Скляна знахідка з Барської фортеці

*Рис. 8. Село Гута-Яцьковецька на Дунаєвеччині.
Місця, де трапляються «гали»: уроч. Стара роділка та Над ярком у бік с. Трибухівка*